

VIENAS PRIJUNGIAMŪJŲ LAIKO SAKINIŲ SU JUNGTUKU *KAI* VARTOSENOS ATVEJIS

ESMINIAI ŽODŽIAI: sintaksė, prijungiamieji laiko sakiniai, sintaksės naujovės, vertimas, norminimas.

1. ĮVADINĖS PASTABOS

Daugiau kaip prieš dešimtmetį Valstybinėje lietuvių kalbos komisijoje svarstant rengiamų *Kalbos patarimų* (toliau – KP) sintaksės normas ir nukrypimus nuo jų, buvo atkreiptos akys į vartosenoje dažnėjantį vieną lietuvių kalbai nebūdingą prijungiamųjų laiko sakinių su jungtuku *kai* atvejį. Remtasi *Dabartinės vartosenos kartotekos* duomenimis¹, tuomet dar ne itin gausiais šios rūšies pavyzdžių.

Buvo pastebėta, kad tiek žiniasklaidoje (verstinėje informacijoje), tiek verstinėje grožinėje ir populiariojoje literatūroje *kai* kurie sakiniai su jungtuku *kai* sukuria nenatūralų pagrindinio ir šalutinio veiksmo santykį, pavyzdžiui (paryškinta mano. – R. M.):

Jie **buvo vedę** tik prieš šešis mėnesius, **kai** jų ką tik susikurtas laimingas gyvenimas **pradėjo braškėti**. (2003, saviugdosa knyga, vert. iš anglų k.)

Lietuviškai mąstant, šio sakinio mintis, atsižvelgiant į kontekstą, galėtų būti reiškiamą keleriopai, pavyzdžiui:

Jie buvo vedę (arba: susituokė) tik prieš šešis mėnesius, o (ir) jų ką tik susikurtas laimingas gyvenimas jau pradėjo braškėti.

Nors jie buvo vedę (arba: susituokę) tik šešis mėnesius, jų ką tik susikurtas laimingas gyvenimas pradėjo braškėti.

Praėjus vos šešioms mėnesiams po vedybų, jų ką tik susikurtas laimingas gyvenimas pradėjo braškėti.

¹ Plačiau apie kartoteką žr. Miliūnaitė 2009: 100–106.

Per laiką matyti, kad vartosenoje panašūs padėmeniui išversti sakiniai su *kai* ir toliau plinta, be to, ši atvejį reikia kur kas tiksliau apibrėžti. Tai-gi straipsnio tikslas – panagrinėti naujus vartosenos duomenis ir mėginti patikslinti KP rekomendacijos apibrėžtį bei papildyti teikinį, t. y. pasiūlyti įvairesnių galimų norminės raiškos būdų.

2. KP REKOMENDACIJA: MĖGINIMAS APIBRĖŽTI

Į KP minimasis atvejis buvo įdėtas prie sakinių jungimo klaidų, aptariant jungtuko *kai* vartoseną²:

kai vert. *ntk.* = **ir**, ~ dviem veiksams gretinti: *Du medžiotojai medžioja miškuose, k a i (=ir) vienas iš jų staiga sukniumba. Tėvas su dukterimi keliavo per dykumą, k a i (=ir) jis pasijuto blogai* (| *Kai tėvas su dukterimi keliavo per dykumą, jis pasijuto blogai*).

Vart. **laiko** šalutiniams sakiniams jungti: *Buvo pietų metas, k a i jis grįžo iš miestelio. Pažiūrėsim, k a i dugną dėsim.*

Kaip matyti, taisomasis reiškiny s nusakytas labai glaustai. Rekomendacija iššifruotina taip: jungtukas *kai* dviem veiksams gretinti yra verstinis nevertotinas reiškiny s, o vietoj jo teikiamas jungtukas *ir* arba kitos raiškos priemonės.

Vadinasi, taisy mo pagrindas – netinkamai reiškiamas dviejų veiks mų santykis. Sudėtiniai prijungiamieji laiko sakiniai su *kai*, kaip ir visi sudėtiniai prijungiamieji sakiniai, lietuvių kalboje įprastai rodo pagrindinio dėmens veiks mą esant svarbesnį už šalutinio dėmens veiks mą, o KP rekomendacijos apibrėžtimi pasakoma, kad šalutiniai laiko dėmenys su *kai* netinka tada, kai tarp dviejų veiks mų yra gretinamasis santykis.

Taisymų KP pateikta nedaug ir neįvairių, todėl naujo sintaksės reiškinio esmės jie iki galo dar negalėjo atskleisti. Vis dėlto atkreiptinas dėmesys, kad kaip vienas iš galimų antrojo KP taisyto pavyzdžio variantų taip pat duodamas sudėtinis prijungiamasis sakiny s su *kai*, tik veiks mų santykis pakeistas ne į gretinamąjį. Pagrindinio sakinio dėmens veiks mas, reiškiamas

² Žr. *Kalbos patarimai*. Kn. 2. *Sintaksė: 3. Įvairūs dalykai*. Sud. Rita Miliūnaitė, teksto aut. Vitas Labutis ir Aldonas Pupkis, vyr. red. Aldonas Pupkis, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003, 2-as leid. 2005, 29–30.

veiksmazodžiu *keliavo*, ir šalutinis, prijungtas jungtuku *kai* – *keliavo*, *kai pasijuto*, teikinyje sukeisti vietomis: *kai keliavo*, *pasijuto*. Taigi apibrėžtis „dviem veiksams gretinti“ turi būti tikslinama.

3. NAUJI VARTOSENOS FAKTAI IR JŲ TYRIMO GALIMYBĖS

Pastarojo dešimtmečio vartosenos stebėjimas leidžia teigti, kad nenatūraliai sukonstruotų (paprastai – išverstų) sakinių su jungtuku *kai* daugėja (paryškinti pagrindiniai ir šalutiniai veiksmai ir jų atlikėjai):

Sekmadienį netoli Takomos miesto (Vašingtono valstija) buvo nušauti keturi policininkai. Pranešama, kad **pareigūnai sėdėjo** kavinėje prieš pamainos pradžią ir dirbo su savo kompiuteriais, **kai** pro duris **įėjo šaulys ir ėmė šaudyti**. (Irytas.lt 2009 11 29)

Pranešama, kad per neeilinį incidentą žuvo vienas žmogus. **Policininkas stovėjo ir kalbėjo** telefonu, **kai pastatai įgriuvo**. Tačiau oficialiai ši informacija dar nėra patvirtinta. Skelbiama, kad įgriuvusių pastatų gyventojai spėjo evakuotis. (Irytas.lt 2010 06 01)

Žmonės rinkosi į biurus po pietų pertraukos, **kai** ginkluotas **vyrškis įžengė** į didžiulį korporacijos „Discovery“ pastatą JAV sostinės šiaurėje. [...] **Buvo** beveik **penkta valanda** vakaro, **kai pasipylė** mažiausiai dvi šūvių **papliūpos**. (Irytas.lt 2010 09 03)

Rusijos Kaliningrado sričiai priklausančioje šiaurinėje Kuršių nerijos dalyje gyvenantis **Danijilas Korotkichas** ramiai su tėvais **vaikštinėjo** paplūdimiu, **kai atkreipė dėmesį** į keistą saulėje ryškiai spindintį daiktą. (LR 2011 03 31)

Tokiems atvejams nagrinėti būtinas platesnis kontekstas, kuris paprastai išryškėja daugiau nei iš vieno sakinio. Svarbu atsižvelgti ne tik į sintaksinį, semantinį (žr. Pajėdienė 2008), bet ir į komunikacinį (informacijos perteikimo) prijungiamųjų laiko sakinių su *kai* aspektą.

4. NORMINĖ SUDĖTINIŲ PRIJUNGIAMŲJŲ LAIKO SAKINIŲ SU *KAI* RAIŠKA PRASMINIŲ RYŠIŲ IR AKTUALIOSIOS SAKINIO SKAIDOS POŽIŪRIU

Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje teigiama, kad prijungiamuosiuose sakiniuose su jungtuku *kai* dėmenų laiko santykis „yra neapibrėžtas ir priklauso nuo tariniais einančių veiksmažodžių reikšmės, atliepamųjų žodžių

ir kitų sandaros ypatybių“ (DLKG 2005: 680)³. Be to, laiko sakiniams būdingas dėmenų tariniais einančių veiksmožodžių laikų derinimas: veiksmožodžių laikai abiejuose dėmenyse dažniausiai sutampa, o nuo veikslų santykio priklauso vienalaikiškumo arba veiksmų sekos reikšmės (ten pat).

Aiškumo dėlei, remiantis DLKG teiginiais ir pavyzdžiais (DLKG 2005: 681–682), laiko sakinių dėmenų santykiai pavaizduoti 1-oje lentelėje.

1 LENTELE. Sudėtinių prijungiamųjų laiko sakinių su *kai* veiksmų santykis

Veiksmų santykiai	Pagrindinis dėmuo	Šalutinis dėmuo	Pavyzdžiai iš DLKG ⁴	Pastabos
1. Vienalaikiai veiksmai, sutampatys tik iš dalies:				
1.1. veiksmai sutampa visą laiką	eigos veikslas	eigos veikslas	(1) Kai saulelė tekėjo , mūsų linai žydėjo .	Šalutinis veiksmas yra foninis ⁵ .
1.2. veiksmai sutampa tik tam tikru momentu ar laiko tarpu	įvykio veikslas	eigos veikslas	(2) Kai aš jojau per žalią girelę, ir užjojau putino kelmelį.	Šalutinis veiksmas yra foninis, ilgesnis (tęstinis), o pagrindinis veiksmas tam tikru momentu įsiterpia į šalutinį.
1.3. veiksmai dažnai sutampa tam tikru momentu	eigos veikslas	įvykio veikslas	(3) Kai du draugai pasiekė miestą, turgus buvo pačiame įkarštyje.	Pagrindinis veiksmas yra ilgesnis (tęstinis), o šalutinis veiksmas tam tikru momentu įsiterpia į pagrindinį.
2. Laike tapatūs veiksmai (jų trukmė labai trumpa arba į ją apskritai neatsižvelgiama)	įvykio veikslas	įvykio veikslas	(4) Aš net nu-sigandau , dėde, kai tu mudu prakalbinai .	Sukeitus dėmenis vietomis, veiksmų eiliškumas išryškėja: šalutinis veiksmas vyksta prieš pagrindinį.

³ Plačiau apie prijungiamuosius laiko sakinius žr. Pajėdienė 2004: 35–53.

⁴ Glaustumo sumetimais DLKG pateiktos sakinių šaltinių nuorodos praleidžiamos; veiksmus reiškiantys veiksmožodžiai paryškinti.

⁵ Pagrindinio ir šalutinio dėmens prasminiams santykiams atskleisti sintaksės specialistai vartoja *fono* ir *figūros* sąvokas (plg. Pajėdienė 2008, kur remiamasi L. Talmy'io darbu: Talmy 1978).

Veiksmų santykiai	Pagrindinis dėmuo	Šalutinis dėmuo	Pavyzdžiai iš DLKG	Pastabos
-------------------	-------------------	-----------------	--------------------	----------

3. Nevienalaikiai veiksmai:

3.1. veiksmai eina vienas po kito	eigos veikslas	įvykio veikslas	(5) Kai labai pavargstu, miegu iki pusiaudienio.	Šalutinis veiksmas vyksta prieš pagrindinį.
3.2. veiksmai eina vienas po kito	įvykio veikslas	įvykio veikslas	(6) Kai jau saulė nusėdo už girių ir vėversėlis nuskrido miegoti, atlėkė pelėda.	Šalutiniai veiksmai vyksta prieš pagrindinį.

4. Atvirkštinis dėmenų prasmės santykis, kai veiksmo laiką žymi pagrindinis dėmuo, visada einantis prieš šalutinį:

4.1. veiksmai vyksta vienu metu	eigos veikslas	eigos veikslas	(7) Buvo sumos metas, kai jis grįžo iš ganyklų su apinasriais.	Pagrindinis veiksmas yra foninis, jam vykstant, vyksta ir šalutinio sakinio veiksmas.
4.2. veiksmai tam tikru momentu vyksta vienu metu	eigos veikslas	įvykio veikslas	(8) Diena jau slinko vakarop, kai užvažiavę ant kalnelio, jiedu pamatė gimtąjį kaimą.	Pagrindinis veiksmas yra foninis, jam vykstant, įvyksta šalutinio sakinio veiksmas.

Nagrinėjant sudėtinių prijungiamųjų laiko sakinių su *kai* veiksmų santykius, pagal aktualiąją sakinio skaidą svarbu nustatyti skirtingą sakinio dalių informacijos krūvį, t. y. išsiaiškinti, kaip reiškiamas tema ir kaip rema⁶. Lietuvių kalboje tema dažniausiai eina prieš remą, o jeigu remą norima pasakyti anksčiau, sakinio pradžioje, ji pabrėžiama arba intonacija, arba atvirkštine žodžių tvarka (DLKG 2005: 646–647).

⁶ Plg.: „ta sakinio atkarpa, kuri nusako iš situacijos ar konteksto žinomus dalykus, vadinama tema, o naują, aktualią informaciją pateikianti atkarpa – rema“; LKE 2008: 19). Taigi galima sakyti, kad tema atlieka teksto siejamąją funkciją, o rema – informuojamąją.

1-os lentelės pavyzdžiuose temą ir remą galima skirti taip:

- (1) šalutinis dėmuo [tema] + pagrindinis dėmuo [rema]: š [t] + p [r];
- (2) šalutinis dėmuo [tema] + pagrindinis dėmuo [rema]: š [t] + p [r];
- (3) šalutinis dėmuo [tema] + pagrindinis dėmuo [rema]: š [t] + p [r];
- (4) pagrindinis dėmuo [rema] + šalutinis dėmuo [tema]: p [r] + š [t];
- (5) šalutinis dėmuo [tema] + pagrindinis dėmuo [rema]: š [t] + p [r];
- (6) šalutinis dėmuo [tema] + pagrindinis dėmuo [rema]: š [t] + p [r];
- (7) pagrindinis dėmuo [tema] + šalutinis dėmuo [rema]: p [t] + š [r];
- (8) pagrindinis dėmuo [tema] + šalutinis dėmuo [rema]: p [t] + š [r].

1–6 pavyzdžiuose šalutiniu dėmeniu reiškiamą temą ir ji, esant neutraliai sudėtinio prijungiamojo sakinio dėmenų tvarkai, eina prieš pagrindinį dėmenį, kuriuo reiškiamą remą, išskyrus 4-ąjį pavyzdį, kur dėmenų tvarka atvirkštinė. 7 ir 8 pavyzdžiuose, kaip ir pažymėta DLKG, dėmenų prasmės santykis atvirkštinis: pagrindiniu dėmeniu reiškiamą temą, šalutiniu – remą, bet svarbu, kad temą ir čia eina prieš remą. Galinės remos pozicija laikoma daugelio indoeuropiečių kalbų polinkiu ir beveik – kalbų universalija (žr. Griškevičienė 2008: 25 ir ten nurodytą literatūrą).

5. ORIGINALO IR VERTIMO PALYGINIMAS: VEIKSMŲ SANTYKIS AKTUALIOSIOS SKAIDOS POŽIŪRIU

Kadangi nagrinėjamų sakinių, kaip minėta, daugiausia pasitaiko verstiniuose tekstuose, būtų pravartu verstinio ir originalaus teksto lyginamoji analizė. Tačiau verstinius žiniasklaidos tekstus palyginti su originalu beveik nėra galimybių, nes paprastai žiniasklaida, pateikdama užsienio informaciją, remiasi ne vienu šaltiniu, o pačių šaltinių labai tiksliai nenurodo. Todėl lieka remtis kitais prieinamais verstiniaisiais tekštais ir jų originalu, šiuokart – pluoštu grožinės ir mokslo populiariosios literatūros pavyzdžių (žr. 2-ą lentelę; pavyzdžiuose paryškinti prijungiamieji jungtukai, o vertime – ir pagrindinio bei šalutinio veiksmo ir juos atliekančių veikėjų raiška).

2 LENTELĖ. Originalo sakinių su šalutiniu laiko dėmeniu ir vertimo palyginimas
(p – pagrindinis dėmuo, š – šalutinis dėmuo, t – tema, r – rema)

	Originalas (anglų k.)	Vertimas	Originalas ir vertimas aktualiosios skaidos požiūriu
(1)	In November 1997 the team was surveying where we now stood, just a couple hundred yards from the village, when one of its members spotted a fragment of a hominid skull.	1997 m. lapkritį grupė žvalgė vietovę, kur dabar stovėjome, – vos už poros šimtų metrų nuo kaimo, – kai vienas iš jos narių pastebėjo hominidų kaukolės fragmentą. (NGL 31)	p [t] + š [r]
(2)	George McGowan already had the front door open when his father-in-law arrived and honked the car horn loudly.	Kai atvažiavęs uošvis pasignalizavo, Džordžas Makgovanas jau laukė atsidaręs laukujes duris. (DU 99)	Originalas: p [t] + š [r]; vertimas: š [t] + p [r]
(3)	I was filing yet another routinely tragic story of a drive-by fatality when my editor, Daniel Aronstein, leaned into my cube, said “Catch,” [...].	Rašiau dar vieną tragišką istoriją, pasibaigusią mirtimi, kai redaktorius Danielis Aronšteinas , kyštelėjęs galvą į mano narvelį, šūktelėjo „gaudyk“ ir [...]. (B 10)	p [t] + š [r]
(4)	His unit had been resting in a safe house when their lookout was gutted outside the door where he stood guard.	Žvalgai ilsėjosi, kai už saugomų durų buvo papjautas jų sargybinis . (B 196)	p [t] + š [r]
(5)	Kim’s claw-hands trembled as she reached up, hooked her fingertips over the lever and pulled down.	Surištos Kimės rankos virpėjo, kai pirštų galiukais užkabino svirtį ir trūktelėjo žemyn. (B 17)	p [t] + š [r]
(6)	He watched through the window as the sleek little aircraft lifted smoothly off the runway and took to the wide blue-and-white sky above Honolulu.	Jis žiūrėjo pro langą, kai mažytis blizgantis lėktuviukas sklandžiai atsiplėšė nuo žemės ir pakilo į erdvią dangaus mėlynę virš Honolulu. (B 176)	p [t] + š [r]

Išnagrinėjus pateiktus pavyzdžius⁷, matyti, kad dažniausias sudėtinių prijungiamųjų laiko sakinių su jungtuku *kai* modelis toks: pagrindinio sakinio veikėjas ką nors veikia; jo veiksmas dažniausiai yra tęstinis ir reiškiamas eigos veiksmo veiksmažodžiais (*žvalgė, rašė, ilsėjosi, žiūrėjo* ir pan.). Tuo metu kas nors atsitinka, ir tas antrasis veiksmas, reiškiamas įvykio veiksmo veiksmažodžiais (*pastebėjo, šūktelėjo, atsiplėšė* ir pan.), sudaro šalutinio laiko dėmens, prijungiamo jungtuku *kai*, pagrindą.

Aktualiosios skaidos požiūriu tokio modelio verstiniuose sakiniuose pagrindiniu dėmeniu reiškiamą temą – žinomas iš konteksto arba informaciškai antraeilis dalykas, o šalutiniu laiko dėmeniu – rema, t. y. nauja, iki tol neminėta ir (arba) už antraeilę svarbesnė mintis. Tai atitinka 1-os lentelės 8-ą DLKG pavyzdį (4.2 atvejį), taigi atvirkštinį sakinio veikslių prasmės santykį, kuris lietuvių kalboje nėra itin dažnas, greičiau išimtinis ir greičiausiai būdingas tik tam tikro apibrėžto turinio sakiniams (pagrindinio dėmens veiksnys paprastai reiškiamas laiko sąvoką žyminčiais daiktavardžiais).

Anglų kalbos, kuri yra analitinė, žodžių tvarka gerokai griežtesnė nei sintetinėse kalbose, ir galimybės sakinio aktualiąją skaidą reikšti žodžių tvarka gana ribotos: fiksuota žodžių tvarka joje pirmiausia reiškiami sakinio dalių gramatiniai santykiai, o ne sakinio informacinė struktūra (plg. Griškevičienė 2008: 25). Todėl vertimų tyrėjai teigia, kad anglų kalboje „sakinys sudaromas pagal sintaksinę žodžių ir jų junginių funkciją, o lietuvių kalboje daug svarbesnė logika: nauja informacija keliama į sakinio pabaigą, taigi verčiant tenka transformuoti žodžių tvarką sakinyje“ (Navickienė, Kasteckaitė 2010: 44). Kitaip tariant, kad būtų tiksliai perteikta komunikacinė sakinio struktūra, verčiant tekstą iš anglų kalbos gali prireikti pakeisti sakinio sintaksinę struktūrą. Kadangi lietuvių kalboje daug įprasčiau temą (nagrinėjamų sakinių atveju – veiksmo laiką) reikšti šalutiniu laiko dėmeniu, o remą – pagrindiniu, nesvarbu, kur būtų šalutinis dėmuo – prieš pagrindinį ar po jo, 2-os lentelės verstieji sakiniai, išskyrus (2), turėtų būti redaguojami.

6. GALIMI LIETUVIŠKOS RAIŠKOS BŪDAI

Trumpos, tikėtina, iš anglų kalbos (net jei tai šaltinyje nenurodoma) versios žinutės rašytinėje (spausdintoje ir interneto) žiniasklaidoje apie įvai-

⁷ Pažymėtina, kad šalutiniai laiko dėmenys originalo kalboje prijungiami jungtukais *when* (dažniausiai), *as* ir kartais (nors iš pateiktų pavyzdžių nematyti) *while*.

riausius pasaulyje pasitaikančius nutikimus pateikiamos panašiu stiliumi ir tokio pat modelio (p [t] + š [r]) sakiniais, kaip ir 2-osios lentelės pavyzdžiuose. 3-ioje lentelėje greta pluošto pavyzdžių iš žiniasklaidos nurodoma bent po vieną galimą kitokį – lietuvių kalbai įprastą raiškos būdą. Tai svarbu, ieškant įvairesnių atitikmenų, nei pateikta KP. Ir vartosenos pavyzdžiuose, ir taisy muose paryškinta pagrindinių ir šalutinių veiks mų ir juos atliekančių veikėjų raiška.

3 LENTELĖ. Galimi lietuviškos raiškos būdai vietoj verstinių prijungiamųjų laiko sakinių su *kai*

	Vartosena	Taisy mai	Taisy mų komentarai
(1)	Kartą benamių centre savo biure tvarkiau dokumentus, kai į mano duris pasibeldė viena ypač vaidinga mokinė . Ji nenorėjo atlikti jai skirtų žduočių. (bernardinai. lt 2011 01 26)	Kartą, kai benamių centre savo biure tvarkiau dokumentus, į mano duris pasibeldė viena ypač vaidinga mokinė .	Šalutinis laiko aplinkybės dėmuo paverčiamas pagrindiniu, buvęs pagrindinis – šalutiniu.
(2)	Septyniolikametė Vumilija Makojė (Vumilia Makoye) vakarieniauja, kai už lango išgirsta triukšmą. Vumilijos mama Džemė (Jeme) kaipmat puola prie durų norėdama jas užremti. Per vėlai. (R (B ir J) 2010 11 13)	Vakarieniaudama septyniolikametė Vumilija Makojė (Vumilia Makoye) už lango išgirsta triukšmą.	Vietoj šalutinio dėmens su <i>kai</i> pagrindinio veiksmo laikas reiškiamas pusedalyviu.
(3)	Birželio 5-ąją devynių mėnesių dvynės Isabella ir Lola gulėjo savo lovytėse, kai jų tėvai Pauline ir Nickas Koupparisai išgirdo verksmą. Atbėgę į kambarį tėvai išvydo kruvinas savo atžalas ir jas užpuolusią lapę. (LR 2010 07 24)	Birželio 5-ąją, kai devynių mėnesių dvynės Isabella ir Lola gulėjo savo lovytėse, jų tėvai Pauline ir Nickas Koupparisai išgirdo verksmą.	Šalutinis dėmuo paverčiamas pagrindiniu, o buvęs pagrindinis – šalutiniu.

	Vartosena	Taisymai	Taisyimų komentarai
(4)	Paauglių, kurie gyvena Naujosios Zelandijos teritorijoje Tokelau esančiame Atafu atole, buvo pasigesta spalio 6 dieną. 14-metis Etueni Nasau, 15-metis Samu Pelesa ir jo bendraamžis Filo Filo plaukė iš savo salos į vieną kaimyninę salelę, kai netikėtai sugedo jų valtį variklis. Į paauglių paiešką buvo mestos didžiulės pajėgos, tačiau laivams ir lėktuvams berniukų surasti nepavyko. (LR 2010 11 27)	14-mečiui Etueni Nasau, 15-mečiui Samu Pelesai ir jo bendraamžiui Filo Filo plaukiant iš savo salos į vieną kaimyninę salelę, netikėtai sugedo jų valtį variklis. 14-metis Etueni Nasau, 15-metis Samu Pelesa ir jo bendraamžis Filo Filo plaukė iš savo salos į vieną kaimyninę salelę, ir netikėtai sugedo jų valtį variklis.	Vietoj šalutinio dėmens su <i>kai</i> pagrindinio veiksmo laikas reiškiamas padalyviu. Abu sudėtinio prijungiamojo sakinio dėmenys paverčiami savarankiškais sakiniais ir sujungiami jungtuku <i>ir</i> .
(5)	Kiti liudininkai pasakojo, kad kilus spūščiai žmonės stumdėsi ir stengėsi išsiveržti iš minios. „ Ėjome per tiltą į Deimantų salą, kai žmonės ėmė stumtis iš priešingos pusės“. (LR 2010 11 24)	Tada, kai ėjome per tiltą į Deimantų salą, žmonės ėmė stumtis iš priešingos pusės. Mums einant per tiltą į Deimantų salą, žmonės ėmė stumtis iš priešingos pusės.	Šalutinis dėmuo paverčiamas pagrindiniu, o buvęs pagrindinis – šalutiniu. Vietoj šalutinio dėmens su <i>kai</i> pagrindinio veiksmo laikas reiškiamas padalyviu.
(6)	Prieš keturias dienas gimusi mergaitė trečiadienį miegojo šeimos namuose Serembano miestelyje, kai ją pačiupo į kambarį įsibrovusi makaka . (LR 2010 10 08)	Trečiadienį, kai prieš keturias dienas gimusi mergaitė miegojo šeimos namuose Serembano miestelyje, ją pačiupo į kambarį įsibrovusi makaka .	Šalutinis dėmuo paverčiamas pagrindiniu, buvęs pagrindinis – šalutiniu, o galininku išreikšta laiko aplinkybė atkeliamą į sakinio pradžią.

	Vartosena	Taisymai	Taisyimų komentarai
(5)	Pasak buvusio karininko Roberto Salo, jis pats tapo (= Buvęs karininkas Robertas Salas sakosi pats tapęs) vieno tokio įvykio, nutikusio 1967 metų kovo 16 dieną JAV Montanos valstijoje esančioje oro pajėgų bazėje, liudininku. „ Aš budėjau, kai objektas atskrido ir sukiojosi tiesiai virš bazės. Raketų mechanizmai išsijungė – visų dešimties branduolinių raketų.“ (LR 2010 09 28)	Man bebudint, atskrido objektas ir ėmė sukiotis tiesiai virš bazės.	Pagrindinio dėmens veiksmas perkeliamas į padalyvinę aplinkybę, šalutinis dėmuo paverčiamas pagrindiniu, pakeičiama žodžių tvarka ir naujo pagrindinio sakinio veiksmo gramatinė raiška.
(6)	Buenos Airėse apiplėšimo aukomis tapo buvusio futbol žvaigždės Diego Maradonos brolis ir dvi seserys, praneša agentūra AFP. Raulis, Ana Maria ir Rita , jų pačių duomenimis, pirmadienio vakarą vyko automobiliu, kai juos sustabdė keli ginkluoti asmenys . (alfa.lt 2010 12 29)	Raulio, Anos Marios ir Ritos duomenimis, pirmadienio vakarą juos, vykstančius automobiliu, sustabdė keli ginkluoti asmenys . Raulį, Aną Marią ir Ritą , jų pačių duomenimis, pirmadienio vakarą vykstančius automobiliu, sustabdė keli ginkluoti asmenys .	Šalutinis dėmuo paverčiamas pagrindiniu, o buvusio pagrindinio dėmens veiksmas perkeliamas į dalyvinę aplinkybę. Sakinio pradžia gali būti keleriopai kiek pareduojama.
(7)	„Vyriausybė niekada [...] neturėtų aiškinti žmonėms, kaip melstis ir kur melstis“, – patikino Niujorko meras M. Bloombergas. [...] „Mūsų ištikimybė religijos laisvei turi būti tvirta“, – tautai kalbėjo valstybės prezidentas B. Obama. Tačiau jų klausėsi ne visi. Praėjusią savaitę prie	Praėjusią savaitę prie mečetės Konektikuto valstijoje būriui protestuotojų skanduojuant „Jėzus nekenčia musulmonų“ ir „Islamas yra melas“, pasimeldę gatvėje pasirodė jauni vaikinai .	Pagrindinio dėmens veiksmas perkeliamas į padalyvinę aplinkybę, šalutinis dėmuo paverčiamas pagrindiniu.

	Vartosena	Taisymai	Taisyimų komentarai
	<p>mečetės Konektikuto valstijoje būrys protestuotojų skandavo „Jėzus nekenčia musulmonų“ ir „Islamas yra melas“; kai pasimeldę gatvėje pasirodė jauni vaikiniai. Šio protesto organizatorius Filipas Benhamas pareiškė, kad tai – karas, kuris prasidės mečetėse visoje šalyje. (LR 2010 08 28)</p>		

Matyti, kad paprasčiausi ir lietuviškam sakinio modeliui adekvačiausi taisyso būdai – (a) šalutinio dėmens veiksmą paversti pagrindinio dėmens veiksmu, o pagrindinio dėmens veiksmą – šalutiniu arba (b) pagrindinio dėmens veiksmą perkelti į dalyvinę (pusdalyvinę) ar padalyvinę aplinkybę. Abiem atvejais atitaisoma ne visai natūrali aktualiosios sakinio skaidos raiška, be to, (a) atveju iš modelio p [t] + š [r] padaromas modelis š [t] + p [r]. Rečiau (pavyzdžiuose – tik 4-ame sakinyje) veiksmus galima paversti lygia-verčiais, t. y. šalutinį dėmenį iš viso panaikinti ir sudaryti sudėtinį sujungiamąjį sakinį.

Kadangi prijungimo ryšiu susiję dėmenys yra asimetriški, ir „[š]alutinio dėmens nesavarankiškumą visų pirma rodo jungiamieji žodžiai, kurie yra su šiuo dėmeniu labai glaudžiai susiję ir negali būti perkelti prie pagrindinio dėmens“ (DLKG 2005: 660), nebent tik išskirtiniais atvejais (plg. Pažėdienė 2008: 4), tai šalutinio dėmens sukeitimas su pagrindiniu turėtų iškreipti veiksmų (fono ir figūros) prasminius santykius (loginius ryšius). Pavyzdžiui, pakeiskime 1-os lentelės 6-ą sakinį:

Kai jau saulė **nusėdo** už girių ir vieversėlis **nuskrido** miegoti, **atlėkė** pelėda.

Jungtuką *kai* perkėlus nuo vieno dėmens prie kito, sakinio mintis pasikeičia – pakinta veiksmų seka:

Kai **atlėkė** pelėda, jau saulė **nusėdo** už girių ir vieversėlis **nuskrido** miegoti.

Tačiau jei apversime padėmeniui verstų iš anglų kalbos sakinių su *kai* modelį, kaip tik viskas (t. y. fonas ir figūra) sustos į savo vietas. Tai ir įrodo nagrinėjamo verstinio modelio nebūdingumą.

Beje, žiniasklaidoje pasitaikė aptikti tekstą, kuriame pavartoti beveik tapataus turinio sudėtiniai laiko sakiniai su jungtuku *kai*, tačiau viename šalutinis dėmuo su jungtuku *kai* eina prieš pagrindinį dėmenį, kitame – įsiterpia į pagrindinį. Pirmasis (1) (ir gretimas) sakinytis pateiktas kaip straipsnio santrauka, stambesniu šriftu, o antrasis (2) – kiek toliau pačiame straipsnio tekste:

(1) Naujųjų metų išvakarėse **Darco Sangermano** su mergina **klaidžiojo** Neapolio gatvėmis, **kai** staiga **jam** tiesiai į galvą **pataikė** kulka. Bet italas stebuklingu būdu kulką tiesiog iščiaudėjo.

Iki šiol nežinoma, kas šovė kulką, perskrodusią 28 metų D. Sangermano galvą. Manoma, kad į šį italą specialiai nesitaikyta.

(2) Tą akimirka, **kai** į vyrą **pataikė** kulka, **jis** su savo mergina **klaidžiojo** sausakimšomis triukšmingai 2011-ųjų pradžios laukiančio Neapolio gatvėmis. (LR 2011 01 12)

Pirmojo sakinio raiška atitinka nebūdingą aktualiosios skaidos modelį p[t] + š[r]. Straipsnio informacijos pateikimo logika, paremta natūralia pasakojimo eiga, diktuoja tokį šio sakinio atitikmenį, kuriame abu dėmenys būtų sintaksiškai lygiaverčiai (t. y. gretinami):

Naujųjų metų išvakarėse **Darco Sangermano** su mergina **klaidžiojo** Neapolio gatvėmis, **ir** staiga **jam** tiesiai į galvą **pataikė** kulka.

(2) sakinytis atitinka tipišką lietuviškos aktualiosios skaidos modelį š [t] + p [r], nes artimiausias šio sakinio kontekstas rodo, kad šalutiniu dėmeniu, skirtingai nei (1) sakinyje, reiškiamą temą, o pagrindiniu – naują, anksčiau pateiktą papildanti informacija, t. y. rema.

Taigi mėginant taisyti panašius sakinius, mechaniškai taikyti kokios taisyklės neįmanoma; būtina išsinauginėti prasminius viso teksto ryšius.

7. PRASMINĖ NETINKAMAI IŠVERSTŲ SAKINIŲ MIGLA

Nagrinėjamo modelio sakiniai, netinkamai išversti iš anglų kalbos, lietuvių kalboje kartais gali būti dviprasmiškai suprantami, taigi gali supainioti norimą išreikšti mintį. Štai pavyzdys:

Indijos laikraštis „The Times of India“ skelbia, kad per bombos sprogimą Mumbaije ne tik žuvo 11 žmonių, bet ir buvo sužlugdyti vietos juvelyrjai.

Prie Operos teatro nugriaudėjus sprogimui, skersgatvyje pažiros brangenybių už 5,6 mln. dolerių. Kvartalas, kuriame įsikūręs šiuo metu rekonstruojamas teatras, yra žinomas kaip briliantų prekybos centras. **Bomba sprogo, kai juvelyrinės par-duotuvės dar dirbo.** Vieni **prekiautojai buvo** gatvėje, **kiti skaičiavo** deimantus, **kai šie** dėl sprogimo bangos **pažiros** po visą skersgatvį. (LŽ 2011 07 21)

Priešpaskutinis ištraukos sakinytis sukonstruotas tinkamai: pagrindinio dėmens veiksmas (*sprogo*) įvyko tada, kai dar vyko (tęsėsi) šalutinio dėmens veiksmas (*dirbo*), nes tai įprastų šalutiniam ir pagrindiniam dėmeniui informacinių funkcijų modelis p [r] + š [t]. O paskutinį sakinį pagal tą pačią veiksmų logiką galima suprasti tik taip: kai deimantai, sprogius bombai, pažiros po skersgatvį, tuo pačiu metu vieni prekyautojai buvo gatvėje (t. y. dalinis veiksmų vienalaikiškumas), o kiti ėmė skaičiuoti deimantus; taigi išeitų, kad pagrindinio dėmens veiksmas prasidėjo po to, kai įvyko šalutinio dėmens veiksmas. Tačiau visas kontekstas rodo, kad paskutiniu sakiniu norėta išreikšti kitą mintį: tuo metu, kai jau vyko (laikė tęsėsi) foninis pagrindinio sakinio veiksmas (*vieni prekyautojai buvo gatvėje, kiti skaičiavo deimantus*), įvyko ir šalutinio dėmens veiksmas (*deimantai pažiros*). Vadinas, sakinytis atkartoja anglišką modelį p [t] + š [r]. Jeigu šalutinį ir pagrindinį dėmenį sukeistume vietomis (š [t] + p [r]), sakinytis pasidarytų logiškas:

Kai vieni **prekiautojai buvo** gatvėje, **kiti skaičiavo** deimantus, **šie** dėl sprogimo bangos **pažiros** po visą skersgatvį.

Išsiaiškinus veiksmų santykius ir norint sakinį sklandžiai įterpti į tekstą, kad nesikartotų šalutinis laiko dėmuo su *kai*, esantis jau ankstesniame sakinyje, reikėtų dar kiek pameduoti; galbūt tiktų ir veiksmų gretinamasis sujungimas, įterpiančias laiko prieveiksmaiui artimą žodžių junginį *tuo metu*:

Prie Operos teatro nugriaudėjus sprogimui, skersgatvyje pažiros brangenybių už 5,6 mln. dolerių. Kvartalas, kuriame įsikūręs šiuo metu rekonstruojamas teatras, yra žinomas kaip briliantų prekybos centras. Bomba sprogo, kai juvelyrinės par-duotuvės dar dirbo. **Vieni prekyautojai tuo metu buvo gatvėje, kiti skaičiavo deimantus, ir šie dėl sprogimo bangos pažiros po visą skersgatvį.**

Atsižvelgiant į platesnį žinutės kontekstą, šią pastraipą dar reikėtų su-tvarkyti stilistiškai (panaikinti nereikalingus pasikartojimus ir pan.).

Kitas pavyzdys:

Šeštadienį Fukušimos-Dajiči elektrinės 1-osios jėgainės **operatoriai mėgino sumažinti** temperatūrą ir spaudimą reaktoriaus viduje, **kai** dėl žemės drebėjimo **nutrūko** elektros **tiekimas ir sugedo** atsarginiai **generatoriai**, todėl išsijungė pagrindinė aušinimo sistema. Elektrinės apylinkėse pareigūnai užfiksavo aštuonis kartus, o jėgainės valdymo salėje – tūkstantį kartų stipresnę nei įprastą spinduliuotę. (delfi.lt 2011 03 12)

Netaisyklingo modelio sakinių gausa, darydama poveikį kalbos vartotojų kalbinei sąmonei, verčia suabejoti: kada įvyko šalutinio dėmens veiksmui (*nutrūko ir sugedo*): prieš pagrindinį veiksmažodį (*mėgino sumažinti*) ar po jo? Kitaip tariant, koks šio sakinio modelis: p [r] + š [t] ar p [t] + š [r]? Lietuviška pirmojo sakinio modelio logika leidžia manyti, kad tada, kai įvyko šalutinio dėmens veiksmas (*nutrūko elektros tiekimas ir sugedo atsarginiai generatoriai*), prasidėjo pagrindinio dėmens veiksmas (*operatoriai mėgino sumažinti temperatūrą ir spaudimą*, t. y., nutrūkus elektros tiekimui ir sugedus generatoriams, operatoriai mėgino sumažinti temperatūrą ir spaudimą reaktoriuje). Antruoju, netaisyklingo modelio atveju, ši sakinių galima perskaityti ir kitaip: vykstant (tęsiantis) pagrindinio dėmens veiksmui, įvyko ir šalutinio dėmens veiksmas. O tai jau prieštarauja konteksto logikai.

Taigi plintantys netaisyklingo modelio sakiniai ardo nusistovėjusią lietuvišką sudėtinių prijungiamųjų laiko sakinių konstravimo logiką ir painioja veiksmonių santykius, temdo mintį.

8. VIETOJ IŠVADŲ: TIKSLINTINA KP REKOMENDACIJA

Verčiant iš anglų kalbos sudėtinius prijungiamuosius laiko sakinius su jungtukais *when, while, as*, reikia atidumo. Skirtingai nei anglų kalboje, kurios griežtą žodžių tvarką sakinyje diktuoja negalūninei kalbai būdingos taisyklės, lietuvių kalboje ypač žiūrėtina, kas aktualiosios skaidos požiūriu iš viso konteksto yra sakinio tema (kas jau žinoma arba yra fonas), kas – rema (svarbiausias naujas sakinio dalykas) ir kur reikia sudėti loginius kirčius.

Netinkamai verčiant šio modelio sakinius, lietuvių kalboje keičiasi veiksmo laiko raiškos priemonių pobūdis: mažėja dalyvinių ir padalyvinių laiko

konstrukcijų, o jų vietą užima netinkamai prijungti šalutiniai laiko sakinių dėmenys. Ši teiginį galėtų geriau patvirtinti išsamesnis (kartu ir statistinis) dabartinės vartosenos tyrimas, originalių ir verstinių tekstų lyginamoji analizė. Bet jau dabar galima sakyti, kad kai kurie iš jų vartojami pagal anglų kalbos modelį, dėl kurio kai kada pasidaro neskaidrūs prasminiai sudėtinio sakinio dalių ryšiai, atsiranda dviprasmiškumo pavojus, o tai, be abejojimo, kenkia komunikacijai.

Iš nagrinėtų vertimų sakinių analizės matyti, kad netinkamai sukonstruotuose (padėmeniui iš anglų kalbos išverstuose) prijungiamuosiuose laiko sakiniuose su *kai* veiksmy s santykis dažniau esti ne gretinamasis, nes abu veiksmai vyksta ne kaip lygiaverčiai, o vienas veiksmas yra foninis – iš dalies sutampantis su pagrindiniu arba ankstesnis už jį. Lietuvių kalboje foninį veiksmy dažniau linkstama reikšti ne pagrindiniu, o šalutiniu sakinio dėmeniu. Aktualiosios skaidos požiūriu foninis veiksmas paprastai yra tema, o pagrindinis veiksmas – rema. Tad ir neutralus sakinio modelis turėtų būti š [t] + p [r] arba atvirkštine dėmenų tvarka: p [r] + š [t], o padėmeniui verstų sakinių modelis yra p [t] + š [r].

Taigi *Kalbos patarimuose* pateiktą šio modelio sakinių taisymų apibrėžtį reikia tikslinti, atsižvelgiant į aktualiąją sakinio skaidą. Rekomendacijoje turėtų būti nurodyta, kad šalutiniai prijungiamųjų laiko sakinių dėmenys su *kai* netinka konstruoti tokiems sudėtiniam prijungiamiesiems laiko sakiniams, kurių pagrindiniu dėmeniu pasakomas jau žinomas dalykas (tema), o šalutiniu – nauja informacija (rema), ir pagrindinio dėmens veiksmas yra fonas šalutinio dėmens veiksmui.

Kaip tinkamiausi pakaitai turėtų būti teikiamos dalyvinės, padalyvinės ir pusedalyvinės laiko aplinkybės, kurios atstotų verstinio modelio pagrindinį dėmenį, taip pat pagrindinio ir šalutinio dėmens sintaksinių vaidmenų sukeitimas, perkeliant jungtuką *kai*, ir tik retesniais atvejais – sudėtiniai sujungiamieji sakiniai.

ŠALTINIAI

alfa.lt – interneto naujienų portalas <http://www.alfa.lt>.

B – James Patterson, Maxine Paetro. *Bikinis*. Iš anglų kalbos vertė Rima Kardelytė. Vilnius: Alma littera, 2009. Originalas: James Patterson, Maxine Paetro. *Swimsuit*. 2009.

bernardinai.lt – interneto portalas <http://bernardinai.lt>.

delfi.lt – interneto naujienų portalas <http://www.delfi.lt>.

- DU – Sandra Brown. *Dūmų uždanga*. Iš anglų kalbos vertė Jovita Liutkutė. Vilnius: Alma littera, 2010. Originalas: Sandra Brown. *Smoke screen*. New York: Simon & Schuster, 2008.
- lrytas.lt – interneto naujienų portalas <http://www.lrytas.lt>.
- LR – dienraštis *Lietuvos rytas*.
- LŽ – dienraštis *Lietuvos žinios*.
- NGL – Mokslo populiarinamasis žurnalas *National Geographic Lietuva*. *Alma littera*, 2010, nr. 7 (10). Originalas: *National Geographic*.
- R (B ir J) – dienraštis *Respublika* (priedas *Brigita ir Julius*).

LITERATŪRA

- DLKG 2005: *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Red. Vytautas Ambrazas. 4-as pataisytas leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Griškevičienė A. 2008: Reminių lietuvių kalbos pagrindinių sakinio dalių perteikimas norvegų kalboje. – *Kalbotyra* 58(3), 25–34.
- LKE 2008: *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Parengė Kazys Morkūnas, redagavo Vytautas Ambrazas. 2-as patikslintas ir papildytas leidimas, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Miliūnaitė R. 2009: *Dabartinės lietuvių kalbos vartosenos variantai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Navickienė G., Kasteckaitė D. 2010: Gramatinių ir leksinių transformacijų panaudojimo aspektai Stephen J. Dubnerio ir Steven D. Levitto knygos „Freakonomics“ vertime. – *Kalbų studijos* 16, 44–49.
- Pajėdienė J. 2004: Dabartinės lietuvių kalbos prijungiamieji laiko sakiniai. – *Acta linguistica Lithuanica* 50, 35–53.
- Pajėdienė J. 2008: Kai kurie prijungiamųjų laiko sakinų semantikos aspektai. – *Lietuvių kalba*. Prieiga per internetą: <http://www.lietuviukalba.lt/index.php?id=109> (žiūrėta 2011 11 10).
- Talmy L. 1978: Figure and Ground in Complex Sentences. – Greenberg J. H., Ferguson Ch. A., Moravcsik E. A. (eds.), *Universals of Human Language* 4. *Syntax*. Stanford: Stanford University Press, 625–652.

Gauta 2011 11 21

SUBORDINATE CLAUSES WITH THE CONJUNCTION *KAI*: A CASE STUDY

S u m m a r y

The paper analyses a type of subordinate clauses with the conjunction *kai*, which are not characteristic of Lithuanian. Currently, they tend to appear in texts translated from English (cf. *He watched through the window as the sleek little aircraft lifted smoothly off the runway and took to the wide blue-and-white sky above Honolulu*).

Word order in English, due to its analytical character, is much more fixed than in Lithuanian, which is a synthetic language. Therefore, the word order in an English sentence has limited possibilities to express functional sentence perspective. In English, it first of all expresses grammatical relationships between words rather than the information structure of the sentence.

The above syntactic pattern has been adopted from English, which makes ample use of the conjunctions *when*, *while* and *as* rendered in Lithuanian as *kai*. It consists of the main clause, which expresses background information (rendered by an imperfective verb), and a subordinate clause, which focuses on the main action or activity (rendered by a perfective verb). From the point of view of functional sentence perspective, the theme of a sentence is expressed by the main constituent and the rheme—by the subordinate constituent.

Such sentences in actual Lithuanian usage were noticed more than a decade ago, and their number tends to increase. In the publication on usage recommendations *Kalbos patarimai* (2003) an attempt was made to define such sentences; there was also a proposal made to amend them; however, the data of their actual usage was scarce. After collecting more data, they were analysed from the point of view of the functional sentence perspective. As a result, we can see that Lithuanian tends to express the relationship between an action or activity in the main clause and action or activity in the subordinate clause in a completely different way: the theme is expressed by the subordinate clause with the conjunction *kai*, and the rheme is expressed by the main clause. An inadequate translation of the clauses of time with the conjunction *kai* sometimes causes confusion. Therefore, background timing of the action or activity in standard Lithuanian should be expressed in other ways, mainly by participial, half-participial and gerundial adverbial modifiers of time, sometimes by subordinate clauses, where actions or activities in the two clauses go in parallel, are contrasted on an equal basis.

KEY WORDS: syntax, subordinate clauses of time, syntactic innovations, translation, codification.

RITA MILIŪNAITĖ
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
ritam@lki.lt